

Tři hlasy k jedné knize

Konfrontace – kontrasty – kontexty

Diskuse

Menšiny a revize výkladu českých poválečných dějin

Pavla Šimková

„Komunisti z nás udělali lidi.“ – Matěj Spurný si do úvodu své knihy *Nejsou jako my: Česká společnost a menšiny v pohraničí (1945–1960)*¹ těžko mohl zvolit provokativnější větu (s. 9). Tato slova, která jsou podle něj charakteristická pro vzpomínání například některých Romů na první období komunistické diktatury v Československu, jsou výpovědí, která se neslučuje s konformním pohledem na nedávnou minulost, která dráždí svou jinakostí. Přesto by ji mnohý z příslušníků menšin v českém pohraničí po druhé světové válce, o nichž pojednává tato kniha, nepochybně podepsal. A i když zní přepjatě a bez jakýchkoli pochyb zachycuje jen jednu stranu mince, účel, který v textu plní, je jednoznačný: problematizuje pohled na rané období socialistické diktatury v Československu, na období, které bývá jak v současné historiografii, tak ve veřejném diskurzu až příliš často prezentováno v černobílém zkruslení.

Na začátek je třeba říci, že Matěj Spurný odvedl na poli výzkumu svého tématu – postavení tří vybraných menšin (zůstavších Němců, Romů a volyňských Čechů) v českém pohraničí v patnácti poválečných letech, vývoje postojů většinové společnosti vůči nim a jejich role v rámci politiky československého státu předtím i poté, co splynula s politikou Komunistické strany Československa – výtečnou práci:

1 Praha, Antikomplex 2011, 373 strany.

jeho analýze různých úrovní tématu, práci se zdroji a v neposlední řadě i přesnému a promyšlenému užívání pojmů nelze nic vytknout. V tom ale význam jeho knihy podle mého názoru nespočívá. Jejím nejdůležitějším přínosem je nadnesení otázky, zda dva z hlavních pilířů současné *master narrative* o období komunistické diktatury, totiž striktní oddělování režimu od společnosti a periodizace moderních českých dějin na období před 25. únorem 1948 a po něm, nestojí na hliněných základech; jádrem knihy není nic menšího než zpochybnění stávajícího paradigmatu.

Člověk neobeznámený s moderními dějinami českých zemí by musel ze způsobu, jakým je období 1948 až 1989 prezentováno ve veřejné debatě a ve většině historických prací, které vznikly během posledních dvaceti let, nutně nabýt dojmu, že komunistická elita přiharcovala do úrodné české kotliny odkudsi z východoevropské stepi, podobna maďarským kmenům, které rozvrátily Velkomoravskou říši, a že s demokratickým, spravedlivým a mírumilovným českým obyvatelstvem neměla pranic společného. Panující obraz daného období je dosud víceméně charakterizován dichotomií cizorodého a všemocného režimu, neprodyšně odděleného od obyvatelstva, které ovládá represivními metodami, a bezmocné společnosti, rozdělené na nepočtené odbojáře a početné oběti (spolupracovníci režimu, touto optikou nahlíženo kolaboranti, se nepočítají, protože coby vředy na zdravém těle národa je nutno je ze společnosti vyloučit). Toto zjednodušené pojetí českých dějin v období komunistické diktatury, které je až v posledních několika letech výrazněji narušováno konfrontací s alternativními historiografickými koncepcemi, nám podle Spurného řekne jen málo o životě většiny obyvatelstva, a „zejména nepřispěje k porozumění skutečnosti, že se jedná o nejdéle trvající a nejstabilnější politický systém československého 20. století, jenž za čtyři desítky let své existence prošel jedinou skutečně vážnou krizí“ (s. 13).

Takový pohled na komunistickou diktaturu s sebou přináší výzkumné problémy odlišné od těch, jakými se většina historiků dosud zabývala, především otázku po zdrojích podpory a legitimacy systému. „Legitimizace“ a „diktatura“ jsou slova, na jejichž spojení nejsme zvyklí, Matěj Spurný ale na příkladu společnosti v pohraničí přesvědčivě ukazuje, že se zdaleka nemusejí navzájem vylučovat. Jednou z legitimizačních strategií byla pro komunistickou stranu její zpočátku vypjatě protiněmecká a nacionalistická rétorika, díky níž získávala politické body v poválečných letech a která z ní učinila do značné míry garanta zájmů osídlenců v pohraničí. Tato očekávání se pro ni postupně stala i zátěží, a jak Spurný dokazuje na mnoha příkladech lokálního dění, strana byla v pozdějších letech nucena velmi opatrně manévrovat mezi populární nacionalistickou notou a ideologií proletářského internacionalismu, který jí měl být teoreticky bližší. Ve chvíli, kdy se očekávání většiny zvrátilo od budování „nové společnosti“ ve prospěch udržování stabilních poměrů, obrátila i KSC a z revoluční síly se proměnila v záštitu pořádku, tak jak jej chápala většinová společnost, včetně represe vůči menšinám, které podle veřejného mínění tento pořádek narušovaly. Tento vývoj a fakt, že i represe může sloužit jako úspěšná legitimizační strategie, Spurný přesvědčivě demonstrovuje na osudu romské menšiny, v jejímž případě původně proklamovaná emancipační politika strany musela ustoupit společenské poptávce po tom, aby „byla učiněna přítrž řádění cikánských

tlup“ (s. 276). Nakolik politika, která nesla ovoce ve specifické situaci pohraničí, fungovala ve vnitrozemí, v národnostně víceméně homogenních oblastech, kde nedošlo po válce k tak radikálním změnám v sociální struktuře, je otázka, která by sice stála za bližší prozkoumání, na kterou ale může studie zabývající se pohraničními oblastmi dát jen těžko odpověď.

Problematiku státní politiky v pohraničí ovšem rozhodně nelze nahlížet pouze z perspektivy „strana činí, lid přihlíží“: kniha *Nejsou jako my* je kromě jiného příběhem vzájemného ovlivňování ideologických záměrů a reality všedního dne, kdy skutečná opatření nejsou pouze diktátem státní moci, ale daleko spíše výsledkem vyjednávání mnoha aktérů na mnoha úrovních, od státní až po místní, od ministerských nařízení až po stížnosti řadových občanů. Matěj Spurný si dobře uvědomuje, že dějiny vytvářejí lidé, kteří si s sebou přinášejí vlastní zájmy, loajality a hodnotové systémy, jež se ne vždy shodují s oficiální linií, a že se tudíž ne každé ideologické východisko dočká hladkého převodu do praxe. Takový pohled nabourává představu o společnosti ovládané výhradně shora všemocným státním aparátem. Aniž by zpochybňoval, že se v případě komunistické diktatury jednalo o politické panství postavené na autoritativním základě, v němž se „politicky motivované násilí považovalo za legitimní a bylo nezdědkou užíváno“ (s. 12), vychází Spurný z předpokladu, že žádný režim se nemůže dlouhodobě udržet u moci trvalou represí většiny obyvatelstva, a poukazuje na to, že tázání po legitimizačních strategiích KSČ a po zdrojích společenské podpory komunistického panství je nejen oprávněné, ale pro pochopení československých dějin dvacátého století podstatnější než tak často prováděná redukce socialistické diktatury na popis útlatku a represe.

Stejně jako oddělení státní moci a společnosti lze podle Spurného oprávněně zpochybnit také přetrvávající představu o dějinné uzavřenosti období 1948 až 1960. Pokud o datu, které toto období uzavírá, mohou panovat pochyby, počátek celého období se zdá být dnes samozřejmý – což ovšem vypovídá více o současné společnosti a její sebereflexi než o dějinách jako takových. Každá historická periodizace je ve své podstatě konstrukce: tím, že přiřkneme určitému datu nebo události význam zlomu či vrcholu, dáváme příběhu dějin určitý smysl, který vylučuje alternativní výklady. Právě takový alternativní pohled navrhuje Spurný, když zpochybňuje význam února 1948 jako nejmohutnějšího předělu českých dějin dvacátého století. Poměrně přesvědčivě přitom argumentuje, že když se vyzdvihuje okamžik komunistického převzetí moci jako přelom ve všech oblastech života, přehlížejí se kontinuity a procesy, které byly v běhu už předtím: míra násilí, u níž máme většinou zafixováno, že se po únoru 1948 takřkajíc vymkla z kloubů, ve skutečnosti od konce války postupně klesala, a to i po komunistickém převzetí moci; zestátnňování hospodářství bylo v plném proudu již před rokem 1948 a rovněž segregace různých skupin obyvatelstva se neobjevila až s nástupem vlády KSČ. Pětatvacátý únor 1948 je nepochybně významné datum pro pochopení moderní československé, respektive české historie, bylo by však chybou přijímat jej automaticky jako jednoznačný a vše určující zlom.

Matěj Spurný v knize *Nejsou jako my* přesvědčivě ukazuje, že když stále znovu vyprávíme stejný příběh o zločinném režimu a znásilňované, trpící společnosti,

přehlízíme podstatné skutečnosti, které by nám pomohly lépe a hlouběji pochopit společenské uspořádání, v němž se odvíjely naše dějiny ve druhé půli dvacátého století a jehož dědictví si s sebou neseme dodnes. Historiografie spoluurčuje převládající výklad dějin, a dokud bude zdejší dějepisectví produkovat knihy, které předkládají právě jen takto omezený a zkreslený výsek reality, je jen malá naděje na změnu celospolečenské reflexe české historie ve dvacátém století. Stejně jako se Němci museli postupně vyrovnat s tím, že nacistický režim byl hluboce provázán s německou společností, budeme se i my muset smířit s faktem, že komunistická diktatura se nezjevila v našich dějinách jako blesk z čistého nebe, ale do značné míry vyrůstala ze společnosti, které vládla. Doufejme, že kniha *Nejsou jako my* je jednou z prvních vlaštovek na této cestě.

Diskuse

Nespolehlivé živly, anebo objekt sociálního inženýrství v českém pohraničí?

David Kovařík

Proměny českého pohraničí a osudy jeho obyvatel v průběhu dvacátého století, to je téma, které se v posledních letech často objevuje na knižních pultech, ať již jako odborná literatura, publicistika nebo třeba beletrie. Vedle osudů německého obyvatelstva se do popředí zájmu dostávají také další etnické nebo sociokulturní skupiny, které často přicházely do pohraničních oblastí českých zemí až po druhé světové válce. K pracím významně přibližujícím jejich postavení se řadí také poslední kniha historika Matěje Spurného.¹ Její název *Nejsou jako my* přirozeně není vyjádřením autorova vztahu k menšinovým společenstvím, ale odkazem na často používanou dobovou argumentaci, kterou majorita a její politické elity využívaly (a někdy dodnes využívají) k legitimizaci různých forem diskriminace, k maskování sociálních konfliktů nebo jako prostředku v politickém a mocenském boji.

Spurného kniha o menšinách v poválečném Československu vyšla jako upravená verze jeho disertační práce, zároveň je třetí samostatnou monografií tohoto mladého autora.² Dočkala se pochvalných recenzí, příznivé odezvy v médiích i značného

1 SPURNÝ, Matěj: *Nejsou jako my: Česká společnost a menšiny v pohraničí (1945–1960)*. Praha, Antikomplex 2011, 373 stran.

2 TÝŽ: *Flucht und Vertreibung: Das Ende des Zweiten Weltkrieges in Niederschlesien, Sachsen und Nordböhmen*. Dresden, SLPB und Brücke/Most Stiftung 2008; TÝŽ: *Bijeme na poplach!*

zájmu veřejnosti. Autor byl pak za ni odměněn Cenou Otto Wichterleho, která je udělována mladým vědcům za mimořádný publikační počin. Knihu vydalo občanské sdružení Antikomplex, mezi jehož zakladatele autor patří.³

Matěj Spurný ve své práci upírá pozornost na léta 1945 až 1960, tedy na období, v němž se české země, a zvláště jejich pohraniční oblasti staly místem rozsáhlých migračních pohybů a přesunů obyvatel, které zásadně změnilo jejich národnostní a demografickou mapu. Tento proces migrace a transformace byl úzce propojen s prováděním poválečné „očisty společnosti“, která zasáhla rovněž některá menšinová společenství, dobově označovaná jako „státně nespolehlivé obyvatelstvo“. Jejím úmyslem bylo nejen kolektivně potrestat „nepřátele státu“, ale také vytvořit národnostně homogenní stát Čechů a Slováků. A právě na pozadí těchto skutečností se Spurného kniha pokouší postihnout proměňující se vztah majoritní české společnosti a jejich tehdejších politických elit vůči minoritním skupinám obyvatel.⁴ K postižení této problematiky a provedení konkrétní analýzy si autor vybral tři různorodé entity, které reprezentují, jak poznamenává, „tři skupiny s velmi odlišnou hranicí vymezující je vůči většinové společnosti“ – neodsunutí Němce, Romové a volyňské Čechy „jako příklad nejlépe organizované a nejkompaktnější skupiny reemigrantů“ (s. 20).

Než se autor pustil do studia konkrétní materie, věnoval významný prostor obecným otázkám a teoretickému zdůvodnění souvisejícímu s výzkumem poválečného českého pohraničí a s problematikou zdejších etnických a sociokulturních menšin. Jak v úvodu kapitoly „České pohraničí na prahu nové doby“ vysvětluje, nebylo jeho záměrem komplexně popsat znovuosídlování a vznik nové společnosti v pohraničí, ale pokusit se zachytit „myšlenkový svět a sociální praxi“ s těmito procesy spjaté (tamtéž). S touto ambicí pak rozebírá nejdůležitější programové dokumenty a předpisy centrálních orgánů a přibližuje představy vrcholných politiků a hlavních „konstruktérů nového pohraničí“, které následně srovnává s každodenní praxí a kon-

Německá publicistika proti nacistickému nebezpečí (1930–1933). Praha, Nakladatelství Lidové noviny 2009.

- 3 Publikoval zde i řadu svých textů nebo se podílel na vydání knih věnovaných českému pohraničí, jeho obyvatelům a krajině. V jejich názvech se často vyskytuje slovo „Sudety“. Srv. např. MATĚJKA, Ondřej – MIKŠÍČEK, Petr – SPURNÝ, Matěj – SPURNÁ, Suzanne: *Zmizelé Sudety / Das Verschwundene Sudetenland*. Domažlice, Antikomplex – Nakladatelství Českého lesa 2003 (další vydání 2004, 2006, 2007 a 2008); SPURNÝ, Matěj (ed.): *Proměny sudetské krajiny*. Domažlice, Antikomplex – Nakladatelství Českého lesa 2006; TÝŽ: *Sudetské osudy*. Domažlice, Antikomplex – Nakladatelství Českého lesa 2006; SCHNEIDER, Miroslav – SCHOLL-SCHNEIDER, Sarah – SPURNÝ, Matěj: *Sudetské příběhy: Vyhnaní, starousedlíci, osídlenci / Sudetengeschichten: Vertriebene, Alteingesessene, Neusiedler*. Praha, Antikomplex – Institut für Bayerische und Schwabische Landesgeschichte der Universität Augsburg 2010.
- 4 Některé teze k této problematice autor publikoval i časopisecky (viz SPURNÝ, Matěj: *Sudety – laboratoř budoucnosti: Poválečné vize směřování českého pohraničí*. In: *Dějiny a současnost*, roč. 32, č. 6 (2010), s. 14–17; TÝŽ: *Očištěná společnost: Očista jako konstitutivní princip utváření poválečné české společnosti na příkladu českého pohraničí*. In: *Soudobé dějiny*, roč. 19, č. 2 (2012), s. 209–226.

krétními událostmi odehrávajícími se v tomto prostoru. Rozpor mezi představami a realitou demonstruje také analýzou dobového tisku a krásné literatury (například známého „osídlovacího“ románu *Nástup* Václava Řezáče) a zabývá se i vytvářením idealizovaného obrazu národnostních a sociokulturních proměn pohraničí v dobové propagandě.

Největší prostor Spurný věnuje německému obyvatelstvu, tedy jeho zdecimovaným a po celém pohraničí i ve vnitrozemí roztroušeným zbytkům, které po poválečném vysídlení a následných vystěhovaleckých akcích ještě setrvaly na československém území. Práci zde měl usnadněnou tím, že se mohl opřít o již vydanou bohatou odbornou literaturu i o publikované nebo k publikování připravené archivní prameny.⁵ Tento potenciál bohatě využil a vhodně doplnil vlastními výzkumy, například v podobě citovaných výpovědí a svědectví pamětníků či rešerší vybraných dobových periodik. Spurný zde přesvědčivě dokumentuje a na četných příkladech z každodenní praxe rozebírá, jak se „státní politika“ vůči Němcům v prvních poválečných letech a v období budování komunistické diktatury vyvíjela a měnila od otevřené diskreditace, represe a snahy zbavit se co největšího počtu Němců vysídlením za hranice až k postupnému hledání a vytváření vhodného modelu jejich integrace do většinové společnosti.

Právě při sledování osudů německého obyvatelstva se autorovi nejlépe daří zachytit proměny vztahů státní moci a majoritní společnosti k vybraným menšinám. Zatímco komunistický režim na centrální úrovni se postupně odvracel od nacionální a protiněmecké rétoriky a časem opustil také diskriminační politiku vůči této menšině, na nižších úrovních, mezi lokálními funkcionáři, ale i mezi obyčejnými lidmi, přežívaly ještě dlouho protiněmecké nálady, které se projevovaly v každodenním sociálním jednání. Tuto přetrvávající animozitu Spurný demonstruje na konkrétních a někdy i absurdních příkladech. Popisuje třeba hysterii českých občanů v obci Braňany v severních Čechách, kterou způsobil aktiv pro německé obyvatele uspořádaný místním národním výborem (jeden dotčený český komunista zde dokonce vyhrožoval odevzdáním své stranické legitimace – s. 215), nebo potíže německého zaměstnance (bývalého antifašisty) jistého podniku v Ústí nad Labem, jemuž bylo zakázáno vstoupit do závodní jídelny a stravovat se zde s ostatními zaměstnanci kvůli jeho „nespolehlivosti“, což postižený dokonce řešil osobně s prezidentem Klementem Gottwaldem (s. 224).

V kapitole věnované romskému obyvatelstvu Spurný zase dokazuje, že situace Romů byla v prvních poválečných letech na československém území v mnohém podobná jako postavení německého obyvatelstva. Obě komunity, jakkoliv si byly vzájemně kulturně a sociálně vzdálené, spojoval negativní postoj převážně většiny majoritního českého obyvatelstva, odrážející se i ve vztahu politických elit a vládní

5 Autor často cituje z databáze dosud nezveřejněného edičního projektu „Vysídlení Němců a proměny českého pohraničí 1945–1951“, jehož editory jsou Adrian von Arburg a Tomáš Staněk. K této edici blíže viz ARBURG, Adrian von – STANĚK, Tomáš (ed.): *Vysídlení Němců a proměny českého pohraničí 1945–1951*, sv. 1: *Češi a Němci do roku 1945. Úvod k edici*. Středokluky, Nakladatelství Milan Susa 2010.

moci k těmto společenstvím. V pohraničí měla pak tato tendence přímou souvislost s tlakem na přesídlení obou menšin z tohoto prostoru. Zatímco Němci si nesli stigma nepřátel českého národa, války a nacismu, romské etnikum se stalo synonymem sociálně „nepřizpůsobivých“ a problémových osob, jejichž způsob života a mentalita brání v sociální adaptaci do nového prostředí a ve vytvoření sounáležitosti s dalšími poválečnými dosídlenci.

Matěj Spurný zde popisuje, jak zejména nastupující komunistický režim dokázal lavírovat ve vztahu ke svým minoritám. Romského problému například využívala komunistická ideologie k tomu, aby na příkladu této skupiny obyvatel kritizovala národnostní a sociální politiku předválečného Československa (Romové jako oběti kapitalistického řádu první republiky). V padesátých letech přitom oficiální orgány vytvářely a podporovaly negativní obraz Romů, když je prohlašovaly za asociální a nepřizpůsobivé živly. Bezpečnostní složky, centrální i lokální úřady považovaly Romy – podobně jako Němce – za „státně nespolehlivé“, což mělo například na následek, že jejich pobyt v blízkosti státní hranice se jevil jako nežádoucí. Zůstává ovšem otázkou, zda byl v případě Romů tento argument skutečně motivován obavou o „státní bezpečnost“ a zda spíše neposloužil jako záminka, jak se zbavit v pohraničí tohoto „nepohodlného elementu“.

Při čtení této kapitoly si ale také uvědomíme, že problémy, které řešila tehdejší vláda s romským obyvatelstvem, stejně jako mnohé předsudky většinové společnosti vůči tomuto etniku, jsou podobné těm, které známe ze současnosti. Patrné je to například v otázce vzdělání romských dětí a jejich umísťování do zvláštních škol. Podobné snahy se totiž objevovaly již v padesátých letech, jak autor dokumentuje na příkladu tehdy zakládaných internátních škol pro romské děti. Státní úřady se jejich prostřednictvím pokoušely o převýchovu a „socializaci“ Romů. Tato zařízení měla na jedné straně napomáhat jejich snadnější integraci do většinové společnosti, na straně druhé však narušovala rodinné vazby a často násilně odtrhovala děti od jejich rodičů. Přestože se komunistickému režimu nepodařilo romské obyvatelstvo plně integrovat ani odstranit zakořeněné předsudky vůči němu, docházelo alespoň k částečné adaptaci, socializaci a zlepšení životní úrovně Romů. Svědčí o tom také výrok anonymního zástupce romské komunity citovaný v úvodu knihy (s. 9), který vybízí i k širšímu zamyšlení: „Komunisti z nás udělali lidi.“

Od kapitol věnovaných německému a romskému obyvatelstvu se poněkud odlišuje část pojednávající o českých reemigrantech z Volyně. Jejich zařazení do výzkumu menšin v pohraničí se zde může jevit jako nelogické. Reemigranti totiž nevykazovali vlastní etnickou příslušnost a jako menšina nebyli československým státem nikdy oficiálně uznáni. To si ovšem uvědomuje také autor, který své rozhodnutí zdůvodňuje tím, že právě volyňští Češi splňují minimálně do poloviny padesátých let „hlavní kritéria charakteristická pro etnické menšiny“ (s. 20). Reemigranti se od většinové společnosti skutečně v mnohém odlišovali, ať to bylo kulturní úrovní, náboženskou orientací, jazykovými specifiky nebo v případě volyňských Čechů také silným antikomunismem, který pocházel z jejich zkušeností s životem v Sovětském svazu. Navíc volyňští Češi tvořili největší skupinu poválečných reemigrantů, která se sdružovala ve vlastní organizaci a vydávala svůj časopis. Spurný se tak zde mohl

zнову opřít o bohatý pramenný materiál, těžit z dosavadního výzkumu a bohaté sekundární literatury, byť v tomto případě zcela nevyčerpal dané možnosti.⁶

V pojetí uvedené kapitoly ovšem vidím jiné problematické místo. Autor se v ní pokusil propojit osudy volyňských Čechů s dalšími reemigrantskými skupinami, což samo o sobě není špatná myšlenka, nedomnívám se však, že by přitom zvolil koncepčně vhodný postup. Pasáže o některých reemigrantských společenstvích, jako jsou vídeňští Češi, Slezané či rumunští Slováci, často působí, jako by byly do výkladu zasazeny spíše nahodile. Například v podkapitole „Nejsou jako my: Nacionální a ideologické motivy nedůvěry k reemigrantům“ otevírá Spurný tento problém na příkladu reemigrantů z Horního Slezska, Kladska a Rakouska, avšak na jiných místech, třeba v podkapitole „KŠČ a volyňští reemigranti“, se soustředí pouze na volyňské Čechy, bez komparace s ostatními skupinami reemigrantů. Sám tím navozuje pochybnost, nakolik je možné spojovat a porovnávat osudy reemigrantů se značně rozdílným původem a kolektivní historií, a to i ve vztahu ke státní moci a většinové společnosti.

Matěj Spurný však nechce tradičním způsobem líčit historii dvou etnik a jedné další sociální skupiny v českém poválečném pohraničí, jak je v dosavadní české historiografii obvyklé, ale snaží se především nahlédnout do myšlení a předpokladů jednání tehdejší společnosti. Nespokojuje se s výčtem a reprodukováním obsahu různých normativních opatření vydávaných státními úřady, která se vztahovala k postiženému obyvatelstvu a vycházela z určitých politicko-ideologických a socio-kulturních schémat, ale snaží se postihnout, jak se tyto normy uplatňovaly v každodenním životě a jaké měly důsledky pro život zkoumaných kolektivů i jednotlivců. Spurný zdařile konfrontuje prameny různého druhu a odlišné provenience, vedle dokumentů z ústředních archivů hojně využívá regionálních zdrojů, což mu v kombinaci se studiem dobového tisku či literatury a se svědectvím pamětníků umožňuje rekonstruovat obraz minulosti ve větší plastičnosti a přesvědčivě jej dokládat na konkrétních případech a lidských osudech. Jeho kniha se tak stává významným a dosud spíše ojedinělým příspěvkem k sociálním dějinám poválečného Československa.

Četba Spurného knihy také nutí ke kritickému zamyšlení nad dědictvím nejpřípadnějšího aktu a symbolu národní očisty v poválečném Československu, jímž byl integrální odsun drtivé většiny německého obyvatelstva ze země po roce 1945. „Očištěné“ české pohraničí se podle autora proměnilo v místo provádění různých státních experimentů: „Všeobecné nadšení z národního vítězství legitimizovalo v českém pohraničí (ve srovnání s předmnichovskou republikou) nejen dalekosáhlé demografické, ale i sociální a politické změny. Dění v pohraničí je v tomto smyslu avantgardou a laboratoří celostátního vývoje,“ zní jedna z jeho hlavních tezí (s. 47). Zdejší obyvatelstvo se pak stalo objektem „sociálního inženýrství“ a konstruktů

6 Jako příklad bych uvedl novější práci etnoložky Jany Noskové, která prováděla výzkum mezi volyňskými Čechy za pomoci biografické metody, přičemž ve svých výsledcích docházela k obdobným závěrům jako nyní Matěj Spurný (viz NOSKOVÁ, Jana: *Reemigrace a usídlování volyňských Čechů v interpretacích aktérů a odborné literatury*. Brno, Ústav evropské etnologie 2007).

„nového člověka“, což platí zejména pro menšiny a autor to dokumentuje především na vztahu vůči Romům. Mnohdy dlouhodoběji a bezprostředněji než tlak vycházející z velkých ideologických projektů však působila již zmiňovaná animozita ze strany většinové české společnosti, která si vytvářela ve vztahu ke každé ze sledovaných minorit charakteristický negativní stereotyp, ať již byl ovlivněn tragickou historickou zkušeností (Němci), opovržením plynoucím z nepřizpůsobivého chování a sociokulturní zaostalosti (Romové) nebo nedůvěrou k uzavřenosti a odlišnému způsobu života (volyňští Češi).

Tři uvedené entity a jejich poválečné osudy ovšem posloužily autorovi také k vyslovení některých zásadních poznatků a připomínek, jež se týkají našich nedávných dějin i dosavadního bádání o nich. V krátké anotaci na zadní straně obálky se čtenář dovídá, že tato kniha přináší „nový pohled na počátky socialistické diktatury v Československu“. A Spurný se skutečně vymezuje vůči tradičnímu výkladu československých poválečných dějin, zvláště pak tam, kde zpochybňuje většinou historiků dosud přejímanou a podporovanou představu o komunistické diktatuře v Československu jako „zlém režimu“ na jedné straně a „hodné společnosti“, která se stala jeho obětí, na straně druhé. Autor naproti tomu tvrdí, že to byla právě většinová společnost, jež ve své touze po „národní očistě“ a toleranci k násilným řešením, jež s ní byla spojena a uplatňovala se často právě vůči menšinám, připravila půdu pro nástup komunistické diktatury, poskytla novému režimu legitimitu a zajistila mu také dlouhodobou podporu.

Na příkladu vývoje menšin se Spurný také snaží narušit představu o roku 1948 jako o mezníku ve vývoji Československa, v němž země přešla od (sice nedokonalé a omezené) demokracie k tuhé komunistické totalitě.⁷ Krátké období třetí republiky (1945–1948) pak podrobuje tvrdé kritice mimo jiné s poukazem na skutečnost, že zatímco v době stalinismu v první polovině padesátých let připravil komunistický režim o život „pouze“ několik set až tisíc lidí, v předúnorovém a částečně ještě demokratickém čase jich v Československu umíraly desetitisíce (s. 338).⁸

7 Rok 1948 ve vztahu k menšinám, především k Němcům, byl také ústředním tématem jednoho panelu na konferenci „Únor 1948 v Československu: Nástup komunistické totality a proměny společnosti“, která se konala ve dnech 25. a 26. února 2008 v Praze, a také příslušných studií ve stejnojmenné kolektivní monografii (viz např. ARBURG, Adrian von: Únor 1948 – přelom v československé politice vůči Němcům? In: KOCIAN, Jiří – DEVÁTÁ, Markéta (ed.): *Únor 1948 v Československu: Nástup komunistické totality a proměny společnosti*. Praha, Ústav pro soudobé dějiny AV ČR 2011, v. i., s. 225–234). Srv. také BRENNEROVÁ, Christiane: Cesta k únoru 1948: Teze k výzkumu soudobých dějin. In: *Dějiny – teorie – kritika*, roč. 3, č. 2 (2006), s. 215–230, zejména s. 228–230; DVORÁK, Tomáš: Bádání o německém obyvatelstvu v poválečném Československu, problémy jeho vymezení a širší kontextualizace. In: ARBURG, Adrian von – DVORÁK, Tomáš – KOVAŘÍK, David: *Němcky mluvící obyvatelstvo v Československu po roce 1945*. (Edice Země a kultura ve střední Evropě, sv. 15.) Brno, Maticе moravská 2010, s. 54–69.

8 Autor zde naráží především na velký počet obětí, jež si vyžádala represivní opatření proti Němcům a jejich „divoký odsun“ v prvních poválečných měsících. Česko-německá komise historiků odhadla počet těchto obětí mezi patnácti a třiceti tisíci osobami (blíže viz Stanovisko Společné česko-německé komise historiků k odsunovým ztrátám. In: *Soudobé dějiny*, roč. 3, č. 4 (1996), s. 602).

Spurného kniha tak přináší nejen mnoho nových poznatků o českém pohraničí a jeho obyvatelích, ale může se stát i jakousi „platformou“ pro diskusi nad obecnějšími otázkami českých poválečných dějin a jejich historickým zpracováním. Nicméně pozornému čtenáři neujde, že nezůstala ušetřena občasných faktických chyb a nepřesností. Do knihy se tak například vloudila nesprávná informace, že významný německý funkcionář KSČ Karl Kreibich působil za druhé světové války v zahraničním vedení této strany v Moskvě (s. 164), zatímco ve skutečnosti pobýval ve Velké Británii. Nepřesné je také tvrzení, že v pohraničí vznikaly současně instituce národních výborů a správních komisí (s. 43); duplicita těchto orgánů ovšem nebyla možná, neboť správní komise vznikaly a působily v prvních poválečných letech namísto národních výborů v okresech a obcích s většinou takzvaného státně nespolehlivého obyvatelstva (tedy Němců). Sporný je údaj o pohraničním pásmu a jeho šířce „zhruba do 50 kilometrů od státní hranice“ (s. 244). Zde by bylo záhodno doplnit informaci odkazem na konkrétní ustanovení, poněvadž ve sledované době existovalo několik „pásen“ vedených kolem státních hranic, žádné se však nepřibližovalo k uváděné padesátikilometrové šíři. Autor zde má patrně na mysli pohraniční pásmo zřízené na podkladě vládního nařízení z roku 1936 a vázané k zákonu o ochraně státu, které kopírovalo vnější hranici sedmdesáti sedmi pohraničních politických okresů, přičemž její vzdálenost od státní hranice ovšem značně kolísala.⁹

Drobné připomínky bych měl také k soupisu archivních pramenů na konci knihy. Autor čerpal z mnoha archivů, jejich registr na konci knihy je ale proveden nejednotně a místy chaoticky. U Archivu bezpečnostních složek je pouze údaj, že se jedná o bývalý Archiv Ministerstva vnitra ČR, ale žádný studovaný fond zde není uveden. Naproti tomu u Národního archivu jsou rozepsány jednotlivé fondy, avšak u fondů „Ministerstvo vnitra – Nosek“ a „Ministerstvo vnitra – dodatky“ jsou uvedeny nesprávné a zavádějící zkratky (AMV-N, respektive AMV-D), které používal dříve Archiv ministerstva vnitra, s nímž ale nemají tyto fondy nic společného. Uváděný fond „Úřad předsedy vlády“ (ÚPV) je citován neúplně, neboť pod tímto názvem je uloženo více fondů (například Běžná spisovna, Tajná spisovna, Schůze vlády a podobně). Tato výtky jde ale spíše na vrub redaktorů knihy. Naopak čtenáře jistě potěší bohatý obrazový doprovod tvořený množstvím dobových fotografií, jež se autorovi podařilo získat z archivů i soukromých sbírek. Nicméně u publikace věnující se pohraničí a národnostním menšinám bych vedle fotografií a dobových dokumentů uvítal také nějakou mapku, která by graficky přiblížila proměnu národnostního složení obyvatel v tomto regionu.

Dílní nedostatky nebo drobné výtky k několika faktickým nepřesnostem a ne zcela zvládnutému závěrečnému soupisu pramenů však naprosto ustupují před obsahovou kvalitou publikace. Navíc v rostoucí produkci knih věnovaných pohraničí a jeho obyvatelům je Spurného práce svým přístupem v mnohém jedinečná a inspirativní.

9 Vládní nařízení č. 155/1936 Sb. ze dne 25.6.1936, o pohraničním pásmu a obvodu opevněných a jiných pro obranu státu důležitých míst (viz ČAPKA, František – SLEZÁK, Lubomír – VACULÍK, Jaroslav: *Nové osídlení pohraničí českých zemí po druhé světové válce*. Brno, CERM 2005, s. 11).

Na příkladu menšin totiž vypovídá rovněž o celkovém stavu, jednání a smýšlení tehdejší majoritní české společnosti a zároveň nabízí také přesah a zamyšlení nad obecnějšími otázkami celého poválečného vývoje v Československu.

Diskuse

Menšiny za komunismu

Dvě úvahy nad knihou Matěje Spurného

Kateřina Čapková

Kniha Matěje Spurného *Nejsou jako my: Česká společnost a menšiny v pohraničí (1945–1960)*¹ obohacuje českou historiografii o analýzu státní politiky vůči menšinám v poválečném českém pohraničí. Spurný obrací zaběhnutou perspektivu vnímání poválečné české společnosti vzhůru nohama. Dívá se na ni skrz menšiny, a navíc z periferie, z pohraničí. Nechce psát dějiny vybraných menšin ve vymezeném údobí, nýbrž rozebrat vztah státu a částečně i české veřejnosti k těmto menšinám. Kniha nevypovídá primárně o menšinách v pohraničí, ale hlavně o většině v centru. Spurný skvěle analyzuje jazyk propagandy a nacionalistické ideologie. Ukazuje, že i když se nacionalistická rétorika vyjadřuje přímo k menšinám, můžeme se z ní o menšinách dozvědět často jen velice málo. Naopak se z ní ale dozvíme hodně o většinovém vidění světa a o většinové sebereflexi. Přehled hlavních témat a též dějinných konstrukcí v poválečné ideologii lze nalézt v druhé kapitole knihy a pak podrobně v jednotlivých kapitolách k menšinám. Přínos Spurného analýz politiky vůči třem vybraným skupinám obyvatelstva – českým Němcům, Romům a volyňským Čechům – je nezpochybnitelný a pro každého, kdo se napříště bude věnovat těmto menšinám v poválečném Československu, bude kniha významnou pomocí.

1 Praha, Antikomplex 2011, 373 stran.

Vzhledem k tomu, že z obsahového hlediska je kniha rozebrána v předešlém příspěvku Davida Kovaříka, zaměřím se na její teoretický rámeček.

Definice menšiny

Jak už jsem zmínila, Matěj Spurný si vědomě zachovává odstup od termínů a kategorií, které čtenářům diktují dobové prameny. Je to patrné i ve vymezení tématu. Spurný ve své práci sice zkoumá vztah československého státu k menšinám, nicméně nepřejímá definici menšiny podle právního řádu komunistického Československa,² nýbrž se řídí definicí na dobovém kontextu nezávislou. Pro knihu je tak vymezení menšiny klíčovou otázkou. „Menšina bývá v historické literatuře o 20. století v naprosté většině případů používána jako pojem těsně související s etnicitou“ (s. 18) – touto poměrně vágní větou je pro Spurného rozhodnuto, že se napříště v knize hovoří o etnických menšinách. Následuje definice etnické menšiny: „Za nejcharakterističtější znak etnického společenství či etnické menšiny bývá považována různě definovaná kulturní homogenita.“ (Tamtéž.) Spurný tím odkazuje k (podle jeho názoru) „již klasické definici etnické skupiny od Brewtona Berryho“, podle níž „etnické skupiny jsou lidské skupiny, které spojuje kulturní homogenita“.³ Na druhé straně však vychází z přesvědčení, že „etnické menšiny jsou podobně jako jakékoli jiné menšiny sociální konstrukcí, která je v jejich případě dodatečně podložena biologickými nebo antropologickými argumenty“ (s. 19). Zde mi připadá, že autor spojuje dohromady něco, co se spíše vylučuje.

Americký sociolog Brewton Berry se již za druhé světové války zaobíral definicí rasy v učebnicích sociologie⁴ a nakonec v roce 1951 sám takovou učebnici napsal. Rozebírá v ní vztahy mezi rasami – splyvání ras, konfliktní řešení v podobě vyhánění či genocid, akulturaci či asimilaci. Přestože si Berry uvědomuje tyto procesy a možné proměny těchto společenství, nevybočil z dobového pojetí ras a etnik, jež byly chápány jako fixní, jasně dané skupiny. Tato učebnice se sice mohla ve Spojených státech stát „klasickou“, jako koncept pro knihu Matěje Spurného však může posloužit jen obtížně. Je samozřejmě otázkou, co si pod „kulturní homogenitou“ představí. Ať je to cokoliv, předpokládá tento koncept něco, co skupinu spojuje a k čemu se shodně hlásí všichni členové skupiny, a co tudíž činí skupinu kulturně jednotnou.

Berryho definice dnes již těžko obstojí právě vzhledem k dramatickému vývoji ve výzkumu etnicity, nacionalismu a menšin od osmdesátých let do dneška, jehož

2 Dějiny menšin vymezených podle právního řádu poválečného československého státu naopak podrobně analyzoval René Petráš v knize *Menšiny v komunistickém Československu: Právní a faktické postavení národnostních menšin v českých zemích v letech 1948–1970*. Praha, VIP Books – Eurolex Bohemia 2007.

3 Spurný cituje z knihy Brewtona Berryho *Race Relations: The Interaction of Racial and Ethnic Groups* (Boston, Houghton Mifflin Comp. 1951, s. 75).

4 BERRY, Brewton: The Concept of Race in Sociology Textbooks. In: *Social Forces*, roč. 18, č. 3 (březen 1940), s. 411–417.

jedním plodem je i teze o „sociální konstrukci“ menšin. Podle této teorie nejsou národy či národnostní a etnické menšiny nějakou fixní skupinou, která sdílí stejnou kulturu. Stěžejní pro definici národních či etnických skupin je naopak sociální interakce – vymezování vůči jiným (jazykově, nábožensky či jinak definovaným) uskupením, a na druhou stranu pocit sounáležitosti v rámci jedné skupiny. Pokud přistoupíme na tento přístup k etnickým skupinám, je zřejmé, že etnická identifikace je situačně proměnlivá a má u jednotlivců často velice různý obsah (své češství si mohou definovat jinak než jiný Čech, mohou být Romem jinak než jiný Rom). Důraz je pak kladen na definici samotných aktérů – ať už lidí, kteří se identifikují s nějakou menšinou a často se zároveň vymezují vůči jiným skupinám, nebo lidí z jiných skupin, kteří si o té či oné menšině vytvářejí nějaký obraz. S tímto obrazem zvenčí sice členové dotyčné menšiny nemusejí souhlasit, ale i tak se s ním (zvláště pokud jde o většinový názor) musejí nějak vyrovnat. Naše skupinová identita, ať už jakákoli, je tak výsledkem určitého vyjednávání.

Spurný klade vedle sebe tyto těžko kombinovatelné pojmy, aniž by si rozpor uvědomoval. Po zmínce o „sociální konstrukci“ etnických skupin se totiž opět vrací k definici etnika, kde je „základní moment homogenita a historické kořeny“ (s. 19). S odkazem na Hartmuta Essera pak následuje výčet čtyř základních oblastí, podle nichž mají být etnické menšiny rozpoznatelné: „sdílené etické či morální hodnoty, kulturní kapitál, sociální kapitál a alespoň základní organizace nebo institucionální báze“ (tamtéž).⁵ Jakkoli se může tento Esserův výčet zdát vyčerpávající, lze ho též rychle zpochybnit. Tato definice může být podle mne bez jakýchkoli změn použita kupříkladu i na členství v nějaké náboženské kongregaci. Dost možná, že pro členství v jedné z církví nebo ve skautské organizaci je dokonce výstižnější než pro etnikum. Kladu si otazník nad tím, zda kupříkladu Čechy spojují sdílené etické a morální hodnoty či zda by se všichni Češi shodli na českém kulturním kapitálu.

Při definování etnicity by mohla pomoci kniha soudobého britského sociologa Richarda Jenkinse, který se podobně jako Matěj Spurný snaží koncept etnicity obhájit, a zároveň vyjít vstříc novým konceptům založeným na představě o „sociální konstrukci“ etnických skupin. Jenkins přiznává etnické skupině její proměnlivý, interaktivní a situační charakter. I on však má problém při definování toho, co tedy má menšinu činit etnickou, a nikoli jinou. Přebírá z ostatních sociologických konceptů názor, že etnikum spojuje něco jako „kultura“, ale má ji v uvozovkách, protože sám váhá nad tím, co je obsahem tohoto slova. „I když se o těchto termínech (etnicitě a ‘kultuře’ – pozn. autorky) neustále hovoří, ani etnicita, ani ‘kultura’ není ‘něčím’, co lidé ‘mají’ nebo k čemu ‘patří’. Je to spíše složitý repertoár, který lidé zažívají, užívají a učí se ‘dělat’ ve svém každodenním životě, díky němuž si konstruují průběžně pocit sebe sama a porozumění pro své bližní.“⁶ Etnická pří-

5 Spurný cituje studii: ESSER, Hartmut: Die Mobilisierung ethnischer Konflikte. In: BADE, Klaus J. (ed.): *Migration – Ethnizität – Konflikt: Systemfragen und Fallstudien*. Osnabrück, Universitätsverlag Rasch 1996, s. 63–88.

6 JENKINS, Richard: *Rethinking Ethnicity: Arguments and Explorations*. Los Angeles – London, Sage 2008, s. 15 (2. vydání).

slušnost pak není pro Jenkinse tím, za co ji běžně považujeme v historiografii, kde se etnicita chápe jako pojem těsně související s nacionalismem, jako předstupeň či podmínka nacionalismu. Jenkins chápe naopak etnicitu jako širší pojem, na který mohou navázat všechny možné -ismy, které tyto každodenní rozdíly v chování lidí nějak mobilizují. Může se jednat o nacionalismus, ale i o lokální patriotismus, případně rasismus.⁷ Člověk se pak ale u takto opatrného vymezení etnicity neubrání myšlence, zda nám ještě k něčemu slouží. Vyjadřuje naši přirozenou snahu někam patřit a nebýt jen jedním ze sedmi miliard lidí na světě. Z etnika se tak stává pojem zahrnující skoro jakoukoli skupinu obyvatel, která si myslí, že ji něco spojuje, i když si to každý její jedinec může myslet jinak. Navíc, pokud se termín „etnikum“ začne používat s tak odlišným obsahem, hrozí častá nedorozumění. Někteří historici se domnívají, že koncept etnické skupiny je již natolik zatížen onou představou fixní a neměnné kategorizace skupin obyvatelstva, že je lépe ho již vůbec nepoužívat.⁸ Sama se též k tomuto názoru kloním.

Když se vrátíme ke Spurného výběru tří menšin, je myslím spíše zavádějící definovat je jako etnická společenství. V úvodní kapitole autor tvrdí, že se nezabývá menšinami, tak jak je definovala československá vláda, ale podle analytické definice menšiny. Shora uvedený Esserův výčet sdílených hodnot a kapitálů má podle Spurného platit pro všechny tři skupiny. Mám nad touto tezí pochybnost u všech tří skupin, a nejvíce u poslední. Pokud by Spurný zůstal u avizovaných volyňských Čechů, byla by právě tato skupina jasně nejkoherentnější. Mnohem silněji, než tomu bylo u Němců a Romů, spojovala volyňské Čechy jejich sdílená minulost z určitého regionu, často i společný přesun do pohraničí a význam náboženství pro jejich každodennost. Matěj Spurný se ale v šesté kapitole nevěnuje pouze volyňským Čechům, nýbrž překvapivě všem reemigrantským společenstvím. Považovali se však čeští reemigranti z Rumunska, Jugoslávie, Slezska, Volyně a jiných míst za jednu skupinu (menšinu)? Nejvíce místa vedle volyňských Čechů autor věnoval Čechům ze Slezska. Právě na srovnání těchto dvou skupin přitom mohl poukázat na paradox, jak rozdílné skupiny začlenil stát pod stejnou nálepku reemigrantů. Stojí tu vedle sebe Češi, kteří žili po generace mezi Němci a museli bojovat ve wehrmachtu, a tací, kteří žili mezi Poláky a Ukrajinci a (oproti většině domácího českého obyvatelstva) bojovali aktivně v Rudé armádě za osvobození své vlasti. Zatímco volyňští Češi byli po válce obávanými kritiky Sovětského svazu, protože o životě v Sovětském svazu věděli své, Češi ze Slezska, kteří ještě před několika málo měsíci bojovali proti Sovětům na frontě, naopak po válce aktivně zakládali místní pobočky Svazu československo-sovětského přátelství, aby tak alespoň částečně kompenzovali svou válečnou minulost.

7 *Tamtéž*, s. 148.

8 Viz např. KING, Jeremy: *The Nationalization of East Central Europe: Ethnicism, Ethnicity, and Beyond*. In: BUCUR, Maria – WINGFIELD, Nancy M. (ed.): *Staging the Past: The Politics of Commemoration in Habsburg Central Europe, 1848 to the Present*. West Lafayette, Purdue University Press 2001, s. 112–152.

Členění Spurného knihy má ale dobré důvody a výběr tří skupin obyvatelstva je promyšlený a nosný. Oproti tomu, co tvrdí sám autor, však kniha nepojednává o etnických menšinách, které by dokonce samy sebe takto definovaly (s. 19), ale o skupinách osob, které byly do jednoho pytle vhozeny československým státem. Avizovaný analytický přístup k menšinám tak spočívá spíše v tom, že Spurný odkrývá podobnosti ve většinovém vidění tří menšin, které přitom podle právního řádu jistě na stejné úrovni nestály. Ve všech třech případech hrála v jejich vyčlenění nějakou roli národnost – nikoli však národnost členů vymezených skupin, ale úvahy o národnosti, jinakosti a národní loajalitě, jak si je do dotyčných menšin promítali politici, úředníci a většinová společnost: Němci byli vnímáni jako jazyková a národnostní menšina; Romové byli také v některých fázích daného období považováni za národnostní skupinu, často však byli definováni spíše jako sociálně problematická skupina; a reemigranti neměli sice statut národnostní menšiny, nebyli ale často pokládáni jednoznačně ani za Čechy a v ekonomickém ohledu pak byli viděni jako jedna ze zájmových skupin ve sporu o konfiskáty.

Knihy tak upozorňuje na jeden ze zásadních mechanismů fungování státní moci, kdy si s oporou ve většinovém, často velmi předsudečném vnímání společnosti vytvoří úředníci kategorie obyvatelstva podle účelových kritérií, aniž by znali nebo chtěli pochopit potřeby, názory a požadavky daného obyvatelstva. Tyto kategorie státních dokumentů se často nejen nekryjí s uskupeními občanů, kteří opravdu cítí nějakou sounáležitost. V nedemokratických státech, jakým bylo Československo od konce války, a zvláště později za diktatury jedné strany, byly tyto kategorie občanů a opatření proti nim účinným prostředkem pro upevnění moci a pro manipulaci veřejného mínění.

Národnostní menšiny za komunismu

Ve třetí kapitole knihy *Nejsou jako my* seznamuje Matěj Spurný vůbec poprvé české čtenáře s diskusí o postavení národnostních menšin za komunismu, která se vede především v souvislosti s národnostními menšinami ve stalinském Sovětském svazu (s. 82–90). Přestože poměrně bouřlivá výměna názorů na toto téma začala v anglicky a německy psané historiografii již v polovině devadesátých let minulého století a je stále živá, v české historiografii zatím reflektována nebyla.⁹ Spurný kapitolu o marxismu-leninismu, stalinismu a etnicitě začíná výstižnou kontrapozicí citátů od Jörga Baberowského a Yuriho Slezkina. Jestliže Baberowski chápe stalinismus „jako ideologicky podložený systém násilného podmaňování cizího“, ¹⁰ Slezkine zdůrazňuje, že národnostní skupinová identita hrála pro stalinský Sovětský svaz

9 Vůbec první analýzu postavení národnostních menšin v Sovětském svazu, která předběhla dobu o několik desítek let a která je neprávem přehlížena, najdeme u Hanse Kohna v jeho spisu *Der Nationalismus in der Sowjetunion* (Frankfurt/M., Societäts-Verlag 1932).

10 Spurný zde cituje z článku Jörga Baberowského „Entweder für den Sozialismus oder nach Archangeľsk!“ Stalinismus als Feldzug gegen das Fremde. In: *Osteuropa*, roč. 50, č. 6 (2000), s. 621.

stěžejní roli a že formálně dokonce sovětský režim podporoval rozvoj národnostních menšin, i když je často nově definoval a jejich počet drasticky redukoval.

Od padesátých do osmdesátých let byla národnostní menšinová politika Sovětského svazu dominantně popisována jako jednoznačně restriktivní, ba genocidní. Interpretace sovětské národnostní politiky je často rozpoznatelná již z názvu publikací, jako například u Roberta Conquesta a jeho knihy *Vrahové národa: Sovětská deportace národností*.¹¹ Mnozí autoři, kteří v těchto desetiletích popisovali sovětská diskriminační opatření vůči různým národnostním menšinám, byli sami političti uprchlíci ze Sovětského svazu, kteří se opírali o vlastní zkušenost či o zkušenost svých blízkých. Je banální zmiňovat, že tato historiografie, která přinesla velice důležitá svědectví, byla zároveň silně zakotvena v černobílém vidění, typickém pro období studené války.

Jedním ze zásadních textů, který tímto pohledem otrásl, byl článek Yuriho Slezkina ve *Slavic Review* z roku 1994 s příznačným názvem „SSSR jako komunální byt¹² aneb Jak socialistický stát podporoval etnický partikularismus“.¹³ Od té doby se tématu z podobné perspektivy věnovala řada dalších historiků.¹⁴ Tento nový výzkum změnil zaběhnutý pohled na národnostní politiku Sovětského svazu a značně zkomplikoval možnost nějaké jednoznačné interpretace postavení národnostních menšin za komunismu, a to hned ve třech ohledech.

Do očí nejvíce bije rozpor mezi obdobími podpory národnostních menšin a periodami jejich diskriminace, během nichž někdy docházelo i k deportacím či genocidě. Historici se shodují, že především v letech 1929 až 1932 vynaložil Sovětský svaz enormní finanční prostředky na podporu vydávání knih v národních jazycích, na národní školství, kulturní organizace národních skupin a na projekty, které měly zaručit určitou územní autonomii a ekonomickou nezávislost národních celků.

11 CONQUEST, Robert: *The Nation Killers: The Soviet Deportation of Nationalities*. London, MacMillan 1970.

12 Komunální byt (*komunalnaja kvartira*, též *komunalka*) byl v SSSR po generace běžnou formou bydlení, kdy v jednom bytě žilo vícero rodin nebo osob, které užívaly společnou koupelnu, záchod a kuchyň. Za upozornění na tento specifický pojem děkuji Dereku Patonovi.

13 SLEZKINE, Yuri: The USSR as a Communal Apartment, or How a Socialist State Promoted Ethnic Particularism. In: *Slavic Review*, roč. 53, č. 2 (léto 1994), s. 414–452. Článek byl v roce 2000 zahrnut do sborníku Sheily Fitzpatrickové *Stalinism: New Directions*, ze kterého cituje Matěj Spurný.

14 Z dalších významných textů, které se komplexněji zabývají sovětskou národnostní politikou, viz např. HOLQUIST, Peter: To Count, to Extract, to Exterminate: Population Statistics and Population Politics in Late Imperial and Soviet Russia. In: MARTIN, Terry – GRIGOR SUNY, Ronald (ed.): *A State of Nations: Empire and Nation-Making in the Age of Lenin and Stalin*. Oxford, Oxford University Press 2001, s. 111–144; HIRSCH, Francine: The Soviet Union as a Work-in-Progress: Ethnographers and the Category Nationality in the 1926, 1937, and 1939 Censuses. In: *Slavic Review*, roč. 56, č. 2 (léto 1997), s. 251–278; WEINER, Amir: Nature, Nurture, and Memory in a Socialist Utopia: Delineating the Soviet Socio-Ethnic Body in the Age of Socialism. In: *American Historical Review*, roč. 104, č. 4 (1999), s. 1114–1155; DUFAUD, Grégory: The Establishment of Bolshevik Power in the Crimea and the Construction of a Multinational Soviet State: Organisation, Justification, Uncertainties. In: *Contemporary European History*, roč. 21, č. 2 (květen 2012), s. 257–272.

Na druhou stranu hned v letech 1936 až 1941 následovalo v rámci Velkého teroru pronásledování čerstvě ustavených politických vůdců jednotlivých národních reprezentací a v několika případech i deportace a genocida vybraných „šovinistických“ a sovětskému projektu údajně nebezpečných národnostních skupin.

V československém kontextu se sice tyto extrémní postoje nevyskytovaly. Jak ale Spurný přesvědčivě dokazuje především na německy mluvícím obyvatelstvu, i zde se období osobního ohrožení, kdy byla reálná možnost vyhnání či každodenní diskriminace, střídala s nabídkou občanství a úvahami o školách s německým vyučovacím jazykem, jakkoli kvůli odporu české společnosti nakonec otevřeny nebyly.

Druhým závažným důvodem, proč je národnostní politika Sovětského svazu i dalších socialistických států těžko uchopitelná, je oscilace mezi možností subjektivní volby jedince, do jaké národnostní – či podle dobové terminologie etnické – skupiny se zařadí, a mezi direktivním zařazením osob do národnostní skupiny, často proti vůli jedince. S oběma možnostmi se můžeme v sovětské historii setkat, i když v letech 1936 až 1953 jasně převažovala možnost druhá. Jak píše Matěj Spurný, děti neruských rodičů byly kupříkladu na konci třicátých let nuceny navštěvovat menšinové školy podle rodného jazyka svých rodičů, i když by je jejich rodiče raději posílali do ruských škol (s. 85). Eric D. Weitz přichází dokonce s radikální tezí, že Sovětský svaz v této době aplikoval rasovou politiku bez ideologie rasismu.¹⁵ Na konci třicátých let dědilo každé sovětské dítě národnost po rodičích, a individuální národnost se tak stala biologickou kategorií. I kdyby se lidé chtěli hlásit k národnosti jiné, museli se podrobit diktátu údajné dědičnosti národnosti. Třebaže marxismus-leninismus teoreticky hlásal primát třídního dělení před národními rozdíly, lze právě v tomto období nalézt kořeny pozdějšího vzestupu nacionalismu ve východním bloku, který přerostl v řadu krvavých konfliktů po pádu Sovětského svazu.

Tím nejzávažnějším aspektem národnostní politiky Sovětského svazu a potažmo dalších socialistických států je – v protikladu k deklarované dědičnosti a objektivnosti národnostní příslušnosti – naopak umělá sovětská konstrukce národnostních menšin. Podle známého Stalinova sloganu z jeho proslovu na šestnáctém sjezdu sovětských komunistů v roce 1930 měly být národní kultury v Sovětském svazu národní pouze svou formou, obsahem však socialistické. Národní kultura (především jazyk) měla být pěstována a podporována právě proto, aby se každému dostalo v jeho rodném jazyce „osvobozující“ ideologie marxismu-leninismu, a tudíž aby se jednotlivé národnostní skupiny zbavily údajného šovinistického nacionalismu, který jim prý diktuje jejich buržoazie a klerikální vůdci. Yuri Slezkine tento projekt nazývá s jistou nadsázkou misionářským. Tak jako někteří křesťanští misionáři věřili, že základní podmínkou pro šíření křesťanských myšlenek je znalost a podpora rodného jazyka lidí, které chtěli obrátit na víru, i Stalin tvrdil již v roce 1913, že jen rodný jazyk umožní plný rozvoj intelektuálních schopností tatarského a židovského dělníka.¹⁶ I když se Sovětský svaz tvářil, že mu jde o podporu a rozvoj národních

15 Viz WEITZ, Eric D.: Racial Politics without the Concept of Race: Reevaluating Soviet Ethnic and National Purges. In: *Slavic Review*, roč. 61, č. 1 (jaro 2002), s. 1–29.

16 Viz SLEZKINE, Y.: The USSR as a Communal Apartment, s. 418.

kultur, ve skutečnosti lze na mnoha příkladech dokázat, že šlo pouze o ubohou formu, zatímco obsah, tedy vlastní tradice a hodnoty určitých společenství, byl naopak potírán. Vedle jazyka tak byla podporována pouze kultura poplatná komunistickému režimu nebo folklor oproštěný od jakýchkoli náboženských či na historii společenství odkazujících prvků. Lze tedy kupříkladu obdivovat státní podporu škol s vyučovacím jazykem jidiš v meziválečném Sovětském svazu nebo poválečném Polsku. V obou případech se však mnozí tradiční Židé bránili posílat do nich své děti, protože zde byly děti mnohem více přesvědčovány o škodlivosti židovského náboženství a sionismu než ve školách ruských či polských.

Zde spočívá podle mne nejproblematičtější bod diskusí o postavení národnostních menšin v socialistických státech. V knize Matěje Spurného to vychází na povrch především v kapitole o Romech. Nejde ani tak o rozpor mezi fázemi podpory Romů jako národnostní menšiny a opačným tlakem na jejich asimilaci. I když byli podporováni ve své jinakosti, byla to jinakost nadiktovaná shora. Spurný na to upozorňuje kupříkladu v souvislosti s fotografiemi Evy Davidové, která Romy fotila v padesátých letech v jejich každodennosti. Pro režim tudíž nebyly podle Spurného žádoucí: „Občan cikánského původu měl být zobrazován, jak se integruje do nové společnosti, nikoli jako chudý a svérázný příslušník menšiny žijící na okraji společnosti.“ (s. 253) Pilířem integrace Romů byly spíše internátní školy, které výrazně omezovaly styk dětí s rodiči, a zařazení do pracovního procesu při budování socialistické společnosti.

Spurný nicméně vyzdvihuje pokus z let 1952 a 1953 postavit státní politiku vůči Romům na nové základy. Romové by byli uznáni za národnostní menšinu, zavedla by se výuka romštiny a její studium na vysoké škole a romské školy. Podpoře se měla těšit i romská kultura a umělecká tvořivost (s. 274 n.). Z návrhu se ovšem nic nerealizovalo, protože v dalších letech nastolil československý stát spíše restriktivní kurz, který kulminoval zákazem kočovnictví v roce 1958. Důvodem této restriktivní politiky byl údajně (tak jako u návrhu na německé školy) odpor nižších stranických funkcionářů a místní společnosti. V závěru se pak k tématu Romů a jejich „emancipaci“ Spurný vrací. Tvrdí, že komunistická strana, zvláště do roku 1948, velice účinně využívala nacionalistické rétoriky, která také výrazně přispěla k její tehdejší popularitě. Po upevnění moci však komunisté mohli „sáhnout i ke krajně nepopulárním krokům, které se nesly v duchu emancipace dosud okrajových či diskriminovaných skupin, jako byli Romové ... nebo zůstavší Němci, postižení poválečnými perzekucemi“ (s. 341 n.).

Lze však tyto návrhy, které navíc neprošly, přestože KSČ měla moc ve státě plně pod kontrolou, nazývat „emancipačními“? Je přece zřejmé, že i kdyby byly školy s němčinou či romštinou povoleny (v sousedním Polsku byly kupříkladu německé školy povoleny v několika pohraničních městech), o žádném rozvoji kultury mimo jazyka a bezobsažného folkloru by zde nemohla být řeč. Právě takzvané menšinové školy byly v sovětském bloku známé jako obzvláště zideologizované, protože učitelé si uvědomovali riziko obvinění z národnostního šovinismu a byli také pod zvýšeným dohledem státních úřadů. A je vůbec možné mluvit o „emancipaci“, tedy zrovnoprávnění, v prostředí diktatury?

Knihy Matěje Spurného *Nejsou jako my* poprvé vnášejí tato stěžejní témata do české historiografie. Analyzuje politiku vládních a regionálních úřadů vůči třem vybraným skupinám, které si stát sám vymezil jako skupiny s problematickou národnostní loajalitou. Kniha detailně rozebírá českou nacionalistickou ideologii v poválečném období, která dominovala médiím a politickému boji přinejmenším do konce čtyřicátých let. V souvislosti s vyhnáním Němců a s ideologií osidlování a „očišťování“ pohraničí vystupují jednotlivé argumentační linie dobového českého nacionalismu zřetelněji na povrch než při studiu dění v centru. Co je však nejdůležitější, Spurného kniha významně obohacuje diskusi o charakteru komunistického režimu jako takového.